

Argama, Qubannaa fi Haala Jireenya Ummata Baha Afrikaa

BU'AA BARNOOTA BOQONNICHAA

Barnoota boqonnaa kanaa erga barattee xumurtee booda:

- Argama naannoo Baha Afrikaa fi biyyoota naannichaa addaan ni baafatta.
- Qarooma durii fi dabareewwan seenaa naannoo Baha Afrikaa ni dinqisiifatta.
- Rakkoowwan kunuunsa dabareewwan seenaa ni hubbatta.
- Dhiibbaa haalli teessuma lafaa, qilleensi baramaa fi qabeenyi uumamaa qubannaa fi jireenya ummataa irratti qabu ni hubbatta.

1.1. ARGAMA BAHAFRIKAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

- Argama Baha Afrikaa bir-qabaan ni ibsita.
- Biyyoota Baha Afrikaa keessatti argaman ni tarreessita.

Argama aanaa yookiin godina keessa jiraattuu haala kamiin ibsita? Argamni barnoota ji'oogiraafii keessatti bakka naannoon yookiin biyyi tokko qaama lafaa irratti itti argamu mala adda addaatiin fayyadamuun himuudha. Qaama lafaa irratti bakka naannoon yookiin biyyi tokko jirtu haala salphaan beekuuf hunda caalaa kan fayyadu argama bir-qabaa jedhama. Bir-qabaan argama biyya tokkoo wantoota biyyattii karaa garaagaraatiin daangessaniin walbira qabdee himta Isaan kunniinis gaarreen, biyyoota biroo naannootti argamanii fi qaamman bishaana'ooti. Argama naannoo Baha Afrikaa Fakkii 1.1 irraa ilaali.

Naannoon Baha Afrikaa qaama ardichaa irraa gara bahaatti argama. Kaartaa irraa akkuma agartu naannoon Baha Afrikaa biyyoota 10 of keessaa qaba.

Fakkii 1.1. Argama Naannoo Baha Afrika

Argama naannoo Baha Afrikaa fakkii 1.1 irraa sirriitti hubattee? Wantoonni kallattii adda addaatiin naannicha daangessan maal fa'a? Naannoon Baha Afrikaa naannoolee qaama ardii Afrikaa ta'an sadii fi qaamman bishaana'oo garaagaraatiin daangeffamee argama. Naannooleen kunniinis naannoo kaaba Afrikaa, naannoo Afrikaa jiddugaleessaa fi naannoo kibba Afrikaati.

Naannoo kaaba Afrikaa keessaa biyyoonni naannoo Baha Afrikaa daangessan Ijpti (Misiraa) fi Liibiyaadha. Naannoo Afrikaa jiddu galeessaatii immoo biyyoonni naannoo Baha Afrikaa daangessan Chaad, Afrikaa jiddu galeessaa fi Koongoodha. Naannoo kibba Afrikaa keessaayis biyyoonni naannoo Baha Afrikaa daangessan Zaambiyaa, Maalaawii fi Moozaambik.

Naannooleen kaabaa, jiddu galeessaa fi kibbaa akka wal duraa duuba isaaniitiin karaa kallattii kaabaatiin, dhihaa fi kibbaatiin naannoo Baha Afrikaa wajjin wal daangessu. Karaa kallattii bahaatiin naannoon kun guutumaan guutuutti qaamman bishaana'oon daangeffama. Qaamman bishaana'oon naannoo Baha Afrikaa daangessan Garba Guddaa Hindii, Galoo Galaana Eedanii fi Galaana Diimaadha. Garbi Guddaan Hindii karaa kallattii kibba bahaatiin naannoo Baha Afrikaa daangessa. Kana malees, naannoon Baha Afrikaa kun karaa kallattii bahaatiin Galoo Galaana Eedaniin daangeffama. Karaa kallattii kaaba bahaatiin immoo Galaana Diimaan daangeffama.

Naannoon Baha Afrikaa baldhina lafaa gara iskuweer kiiloo meetira miliyoona 6.24 (6.24 km²) ta'e qaba. Ummanni naannoo kana keessa jiraatus akka tilmaama bara 2008/2009tti gara miliyoona 268 ta'a. Naannoo kana keessatti baay'inni (heddumminni) ummata lafa iskuweer kiiloomeetira tokko irra jiraatuu 43 (43 km²) ta'a. Biyyoonni naannoo Baha Afrikaa keessatti argaman baldhina lafaa fi baay'ina ummataatiin garaagarummaa qabu. Kanas gabatee armaan gadii irraa ilaali.

Gabatee 1.1: Baldhina lafaa fi baay'ina ummataa biyyoota Baha Afrikaa

Lakk	Maqaa Biyyaa	Baldhina lafaa (km ²)	Baay'ina Ummataa	Heddummina Ummataa/km ²
1	Sudaan	2,505,800	39,155,000	15.6
2	Itoophiyaa	1,133,400	79,221,000	69.9
3	Taanzaaniyaa	945,100	43,739,000	48.6
4	Somaaliyaa	637,700	9,133,000	14.3
5	Keeniyaa	580,400	39,802,000	68.6
6	Ugaandaa	241,000	32,710,000	135.7
7	Buruundi	27,800	8,303,000	298.7
8	Ruwaandaa	26,300	9,998,000	380.2
9	Ertiraa	117,600	5,073,000	43.1
10	Jibuutii	23,200	864,000	37.2
Baha Afrikaa		6,238,300	267,998,000	43.0

Madda: Insaayikilooppiidiyaa Wiikipeediya 2008

Gabatee 1.1 irraa akkuma argitu naannoo Baha Afrikaa keessatti biyyi baldhina lafaa guddaa qabu Sudaan. Garuu baay'ina ummataa qabaachuun Itoophiyaa, Taanzaaniyaa fi Keeniyaa aanee sadarkaa arfaffaa irratti argama. Biyyoonni akka Ruwaandaa, Buruundii fi Ugaandaa akka walduraa duuba isaaniitti heddummina ummataa guddaa qabu. Baldhinni lafa qabanii garuu baay'ee xiqqaadha. Haala gabatee 1.1 kana irratti argiteen naannoo Baha Afrikaa keessatti faca'iinsi ummataa biyyoota hundaa keessatti wal fakkaataa miti. Wantoota faca'iinsa ummataa irratti dhiibbaa fidan xumura boqonnaa kanaa irratti baldhinaan baratta.

GILGAALA 1.1

Gaaffii Gaggabaabaa

1. Fakkii 1.1 ilaalii maqaa biyyoota naannoo Baha Afrikaa keessatti argamanii dabtara kee irratti barreessi.
2. Argama Itoophiyaa bir-qabaan ibsi.
3. Naannicha keessatti biyya baldhina lafaa baay'ee guddaa ta'e qabdu himi.
4. Gabatee 1.1 ilaaluun
 - (a) Maqaa biyyootaa isaan baay'ina ummataa guddaa qaban irraa gara isaan xiqqa qabaniitti tartiibaan barreessi
 - (b) Maqaa biyyootaa heddummina ummataa guddaa qabanii isa guddaa irraa gara isa xiqqaatti tartiibaan barreessi.

5. Biyyi baldhina lafaa guddaa qabu heddummina ummataa guddaa qabaa? Deebii kennite irratti hiriyaa kee wajjin mari'achuun sababa isaa tarreessaa.
6. Biyyoota Baha Afrikaa qaama galaanaatiin yookiin Garba Guddaan wal hin daangessine barreessi?
7. Garbi Guddaa Hindii biyyoota Baha Afrikaa isaan kam fa'aan wal daangessa?
8. Biyyoonni naannoo Baha Afrikaa Galaana Diimaa wajjin wal daangessan isaan kami?

1.2. UMMATA BAHAFRIKAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

- Ibsitootaa fi yeroo qarooma Nuubiyaa kanneen Aksumiin wal bira qabuun ni ibsita.
- Dabareewwan gurguddoo qarooma Baha Afrikaa addaan baafachuun ni himta.

Baha Afrikaa yommuu jennu biyyoota kam fa'a jechuu keenya? Naannoon kun kaaba Sudaan irraa eegalee hanga Kibba Taanzaaniyaatti dheerata. Naannoo kana keessas ummatoota adda addaatu jiraata. Naannoo Baha Afrikaa keessa ummatoota akka Baantuu, Seem, Kushii fi Nilootikiitu jiraata. Naannoon Baha Afrikaa naannoo amantiin Kiristaanaa fi Islaamaa dursee seene keessaa isa tokko. Naannoon kun Galaana Diimaa fi Garba Guddaa Hindiitti dhihoo waan ta'eef, dhiibbaan biyyoota alaan irra gahaa tureera. Dhiibbaa karaa Arabootaatiin naannoo kana irra gaheen aadaa fi afaan ummata Baha Afrikaa fi Arabootaa walmakuu danda'eera. Afaan Kiswaahilii akka fakkeenyaatti fudhatamuu ni danda'a.

Ummanni Baantuu Keeniyaa, Taanzaaniyaa, Ugaandaa, Ruwaandaa fi Burundii keessa jiraata. Ummanni Seemii fi Haam/Kush immoo Ertiraa, Itoophiyaa, Jibuutii, Somaaliyaa, Sudaanii fi Keeniyaa keessa jiraatu. Naayilootikoonni naannoo daangaa Itoophiyaa fi Sudaan keessa akka jiraatan ni beekama.

Ummatoota naannoo Baha Afrikaa jiraachaa turan keessaa qaroominaan sadarkaa olaanaa irra kanneen gahan turaniiru. Isaan keessaa kanneen akka Nuubiyaa, Aksum, Bugaandaa fi Ruwaandaa akka fakkeenyaatti ka'uu ni danda'u. Haa ta'u malee, as keessatti Nuubiyaa fi Aksum qofa fudhannee ilaalla.

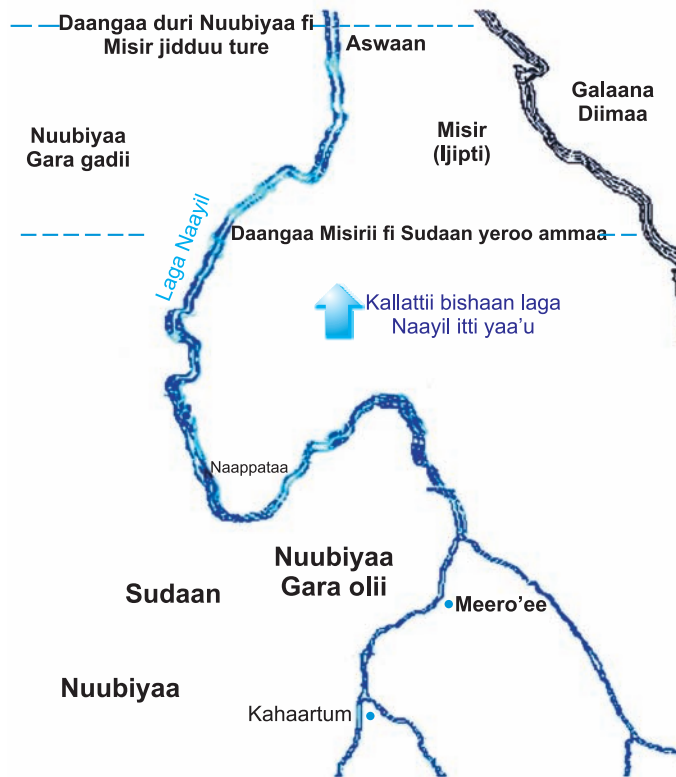
Qarooma Nuubiyaa fi Aksum

Nuubiyaa

Nuubiyaan yaa'a laga Naayil hordofee mootummaa Kibba Misir fi Kaaba Sudaanitti kan argamtu ture. Garri caalaan Nuubiyaa biyya Sudaan ammaa keessatti argama. Bara durii mootummaa of danda'ee maqaa kana qabatee jiraachaa tureedha.

Qaroominni Nuubiyaa Dh.K.D bara 5,000 keessa akka ta'e ni dubbatama. Bara giddu galeessa mootummaa isaatti (Dh.K.D 2040-1640) mootummaan Misir gara Nuubiyaatti baballachuu eegale. Kunis daandii daldalaa Kaaba Nuubiyaa harka isaa keessa galfachuudhaaf ture.

Walqunnamtiin Nuubiyaa fi Misir gidduu jiru baayyee cimaa ture. Mootummaan Misir yeroodhaa gara yerootti mootummaa Nuubiyaa harka ofii jala galfachaa deemte. Haa ta'u malee, Nuubiyaan Dh.K.D. bara 750 humna horachuun Misiiriin weerartee to'achuu dandeesseetti. Nuubiyaanonni Misir qabatanis Assiriyaanotaan dhiibamanii Misir keessaa bahuun gara kibbaatti deebi'aniiru. Maqaan Nuubiyaa inni biroon Kush jedhama. Haaluma kanaan Kush gara kallattii kibbaa Naapaataatti siquun, boodas caalmaatti gara kibbaatti siquun Meero'ee hundeessuu danda'aniiru.

Fakkii 1.2. Naannoo Nuubiyaa Jedhamaa ture.

Qaroomaa fi Dabareewwan Aksum

Argama mootummaa Aksum beektaa? Mootummaan Aksum Kibba-Baha Nuubiyaaatti argamti turte. Mootummaan Aksum mootummaa yeroo dheeraaf Kaaba Itoophiyaatti beekamtuu turte yoo taatu, hojii daldalaa fi dabareewwaniin baayyee beekamtuudha.

Amantii Kiristiyaanaa fudhachuufis Aksum mootummaa Itoophiyaa ishii jalqabaati. Mootiin Jarraa 4^{ffaa} keessa yeroo jalqabaaf amantii Kiristaanaa fudhate Izaanaa jedhama.

Mootichi Aksum inni jalqabaa Zoskaalees kan jedhamu yoo ta’u, Aksumii alatti naannoo Galaana Diimaa buufata lama dabalee bulchaa ture. Buufatoonni doonii lamaan kunniinis naannoo Masawwaatti kan argamu Aduuliisii fi naannoo Asabitti kan argamu Avalites kan jedhamaniidha.

Aksum Galaana Diimaatti dhiyaattee argamuu ishii irraa kan ka’e biyyoota alaa wajjin daldala cimsitee adeemsisaa turte. Meeshaalee kanneen akka warqii, ilkaan fi beeladoota adda addaa biyyoota naannoo Galaana Meediteraaniyaanii fi Eeshiyaatti gurguraa turte. Mootummaan Aksum Hindii fi biyyoota Meediterraniyaa wajjin walqunnamtii daldalaa bal’aa qabaachaa turte. Daldalli galaana irraa cimuum Aksumiif carraa gaarii banee ture. Aduuliis buufata daldalaa biyyoota heddu walqunnamsiisu ta’uun ishii Aksumiif haala mija’aa uumee ture.

Qaroomina Aksum keessatti wantoonni xiyyeeffannoo Addunyaa harkisan waa hedduutu jiru. Isaan keessaa Siidaan Aksum isa tokko.

Fakkii 1.3. Siidaa Aksum

Dabareewwan seenaa Aksum keessaa inni tokko siidaa Aksum. Akkaataa siidaan kun itti hojjatame tilmaamuun baayyee nama rakkisa. Sadarkaa qarroominaa yeroo sanaa keessatti hawaasni sun siidaa kana hojjachuun isaa addunyaa ni raajeffachiisa. Kana malees, gamoowwan adda addaa yeroo sana hojjataman ni argamu.

Fakkii 1.4. Saantima Bara mootummaa Aksum

Mootummaan Aksum dadhabuu kan dandeesse sababa amantiin Islaamaa Arabiyaa keessaa ka'uun naannoo Galaana Diimaa weerareefi. Weeraramuun naannoo Galaana Diimaa daldalli Aksum akka kufu taasiseera. Aksum sababa dhiibbaa biyya alaatiin naannoo Galaana Diimaa irratti raawwatamee fi fincila biyya keessaa irratti ka'een kufuu dandeesseetti. Haa ta'u malee, dabareewwan seenaa hedduu of duubatti dhiisteetti.

GILGAALA 1.2

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Biyyoota Baha Afrikaa keessaa Afur barreessi!
2. Ummanni Baantuu biyyoota kam keessatti argamu?
3. Afaan walitti makamuu afaan Baantuu fi Arabaatiin uumame maal jedhama?
4. Nuubiyaan biyya amma maal jedhamee waamamu keessatti argamti ture?
5. Buufatni doonii Aksum inni beekamaan maal jedhama ture?

1.3.

RAKKOOLEE DABAREEWWAN EEGUU FI KUNUUNSUU MUDATAN

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Mata duree kana barattee erga xumurtee booda:

- Rakkoolee bakkeewwan dabareewwanii muudatan ni tarreessita.
- Tooftaawwan bakkeewwan dabareewwan seenaa ittiin kunuunfaman ni ibsita.

Dinagdee biyya tokkoo keessatti dabareewwan shoora ol'aanaa gumaachu. Turistoonni biyyoota garaagaraa dabareewwan kanneen dawwachuuf yeroo dhufan bifa adda addaatiin galiin biyyattiif akka argamu taasisu. Sharafa biyya alaa argamsiisuu irrattillee turiizimiin hojii guddaa hojjata. Waa'ee sharafa biyya alaa beektaa? Biyyoonni adda addaa qarshii biyya isaanii keessatti itti fayyadaman ni

qabu. Fakkeenyaaf, qarshiin biyya keenyaa birrii yoo jedhamu kan U.S. Ameerikaa immoo Doolaarii jedhama. Kan Mootummoota Awurooppaa Gamtoomanii immoo Yuuroo jedhama. Sharafa biyya alaa jechuun daldala biyyi tokko biyya biraa wajjin gaggeessuun galii aragattu jechuudha. Kanneen sharafni biyya alaa ittiin argamu keessaa tokko galii daawwattoota irraa argamudha. Biyyoota Gaafa Afrikaa keessatti argaman keessaa turiizimiidhaan biyyi baayyee beekamtuun Keeniyaadha. Galiin Keeniyaan turiizimii irraa argattu guddina biyya sanaaf qooda guddaa gumaachaa jira.

Galii karaa dabareewwan daawwachuun argamu guddisuu keessatti dhaloonni biyyaas gahee taphachuu qaba. Biyya keenya keessatti bakka dabareewwan itti argaman daawwachuun hin baratamne. Haa ta’u malee, yeroo ammaa barnoonni karaa sub-qunnamtii adda addaa waan kennamaa jiruuf namoonni hedduun dabareewwan daawwachuu eegalaniiru. Ta’us gahaa miti. Seenaa biyya ofii sirriitti baruuf dabareewwan seenaa biyya ofii keessatti argaman daawwachuun barbaachisaa waan ta’eef kun beekamee itti fufuu qaba.

Bataskana Laallibalaa

Gamoo Faasil

Gamoo Dirree Sheek Huseen

Masaraa Abbaa Jifar

Fakkii 1.5. Dabareewwan Seenaa

Dabareewwan galii karaa turiizimii argamsiisaniin cinaatti eenyummaa biyya tokkoo addunyaatti beeksisuufillee ga’ee guddaa qabu. Biyya keenya keessatti dabareewwan kan akka Masaraa Gondor, Siidaa Aksum, Ijaarsa Bataskaanota Laallibalaa, Dallaa Hararii fi Masaraa Abbaa Jifaar ilaaluuf turistoonni dhufaa jiru. Kanaafuu, dabareewwan haallan dhaloonni darban ittiin jiraachaa turan waan nutti agarsiisaniif qorannoo seenaaf ni fayyadu. Miira lammummaa fi jaalala biyyaas ni gabbisu.

Dabareewwan kunniin yoo sirnaan kunuunfamuu baatan manca’uu waan danda’aniif eeggannoo gochuufii barbaachisa. Bakka tokko tokkotti dabareewwan saamamuus waan danda’aniif eegumsi cimaan jiraachuu qaba. Gamooowwan yoo ta’an akka hin jigne osoo bifa isaanii hin jijjiiriin suphuun

ni barbaachisa. Qabeenya uumamaa kannneen akka bosonaa fi bineensotaa akka hin mancaanee fi hin bannetti eeguudha. Dabareewwan aadaa fi amantii ummataa ibsanis osoo hin manca'in bakka jiranitti eegu fi kunuunsuun barbaachisaadha.

GILGAALA 1.3

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Faayidaan dabareewwanii maal fa'a?
2. Dabareewwan seenaa Itoophiyaa keessatti argaman tarreessi.

3. Dabareewwan kunuunsuun maal fa'a gochuun muldhifama?

1.4.

QUBANNAA FI HAALA JIREENYA UMMATA NAANNOO BAHAFRIKAA

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa barattee erga xumurtee booda:

- Baha Afrikaa keessatti naannoolee ummanni heddumminaa fi haphinaan irra jiraatu addaan ni baafatta.
- Sababootaa fi dhiibbaa sochii ummata Itoophiyaa fi naannoo Baha Afrikaa ni ibsita.
- Haallan naannoolee lafa baddaa Itoophiyaa, Keeniyaa fi Taanzaaniyaa irra ummanni akka heddumminaan/baay'inaan qubatu taasisan addaan ni baafatta.
- Dhiibbaa saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa naannoo Baha Afrikaa keessatti fide ni hubatta.
- Dhiibbaa babaldhinni magaalaa hawaasaa fi aadaa irratti fide ni tarreessita.

Faca'iinsa Ummataa

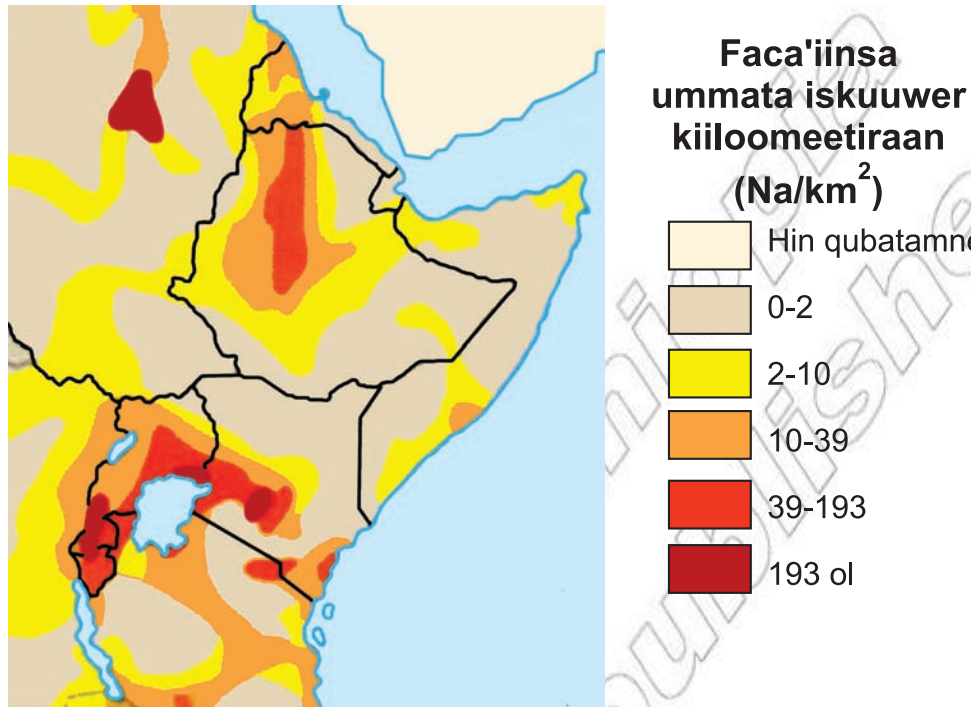
Qaama lafaa mara irra ummanni haala walfakkaataan qubatee hin argamu. Naannoolee tokko tokko irra baay'inaan qubatee argama. Naannoolee tokko tokko irra immoo haphinaan (wal irraa faffagaatee) qubata. Qaamman lafaa ummanni irra jiraachuu hin dandeenyes ni jiru. Haala kanaan qubannaan ummataa qaama lafaa irratti muldhatu faca'iinsa ummataa jedhama.

Faca'iinsi ummataa akka wal hin fakkaanne haallan taasisan hedduutu jiru. Haallan kanneen keessaa isaan gurguddoon haala teessuma lafaa, qilleensa baramaa fi haala gabbina biyyeeti. Naannoo Baha Afrikaa keessatti bakkeewwan ummanni heddumminaa fi haphinaan irra jiraatu haala armaan gadii kanaan addaan bahee dhiyaateera.

A. Naannoolee Baha Afrikaa Ummanni Heddumminaan Irra Jiraatu

Heddummina ummataa jechuun reeshoo baay'ina ummataa fi baldhina lafaa jidduu jiruudha. Kunis baay'ina ummataa naannoo murtaa'aa yookiin biyya tokko keessa jiraatu baldhina lafa naannoo yookiin biyya sanaaf hiruun argama. Haallan uumamaa fi hawaasummaa qubannaa ummataa irratti dhiibbaa uuman akka armaan gadiitti haa ilaallu.

- (1) **Lafa Pilaatoo:** Itoophiyaa keessatti naannoon lafa pilaatoo lafa baddaa jedhamuun beekama. Baha Afrikaa keessatti naannoon lafa pilaatoo kun lafa olka'oo biyyoota akka Buruundii, Ruwaandaa, Ugaandaa, Taanzaaniyaa, Keeniyaa, Itoophiyaa fi Ertiraa of keessatti qabata. Faca'iinsi ummataa naannoo Baha Afrikaa keessatti waan fakkaatu fakkii 1.6 irraa ilaali.

Fakkii 1.6. Faca'iinsa Ummataa Naannoo Baha Afrikaa

Naannoon lafa pilaatoo Baha Afrikaa kun haallan uumamaa qubannaa ummataaf mijaa'aa ta'an qaba. Haallan uumamaa keessaa teessuma lafaa, qilleensa baramaa fi gosa biyyee fudhachuun ilaaluun ni danda'ama.

- *Teessuma lafaa:* Pilaatoon lafa olka'aa irri isaa diriiraa fi baldhaa ta'eedha. Lafa bu'aa bahii sochii fi qubannaa ummataa irratti dhiibbaa guddaa fidu baldhinaan hin qabu. Haa ta'u malee, lafti pilaatoo naannoo Baha Afrikaa sulullan laggeen gurguddoo gad fageenya guddaa qabaniin addaan ciccitee jira. Fakkeenyaaf, Itoophiyaa keessatti lafti pilaatoo sulullan laggeen akka lagaTakkazee, Abbayyaa, Gibee fi laggeen itti yaatuu isaaniitiin addaan ciccitee walitti dhufeenya ummata sulula gamaa gamana jiru irratti rakkoo uumee jira.
- *Qilleensa baramaa:* Naannoon lafa pilaatoo Baha Afrikaa hamma roobaa fi tempireecharaa jireenya namaa fi hojii qonnaa gaggeessuuf mijaa'aa ta'e qaba. Gosti qonnaa naannoo kana keessatti baldhinaan gaggeeffamu qonna wal makaadha. Qonna walmakaa jechuun horsiisa beeyiladaa fi lafa qotuun oomisha midhaan gosa adda addaa wal cinaatti qonnaan bulaa tokkoon gaggeeffamu jechuudha. Naannoo lafa pilaatoo Baha Afrikaa keessatti roobni lafa baldhaa uwwisee kan roobu waqtii gannaa ji'a Waxabajjii irraa hanga ji'a Fulbaanaatti.
- *Gosa biyyee:* Lafa pilaatoo irratti biyyeen argamu gabbataadha. Lafa ciisaa irratti waan argamuuf wanta harama biyyeef sababa guddaa ta'uuf haala salphaan hin saaxilamu. Kun naannoo lafa pilaatoo irratti biyyeen gabbina isaa qabatee baroota baay'eef akka turu taasisa. Biyyeen gabbina qabuu fi haalli qilleensaa mijaa'aa ta'e jiraachuun namoonni hojii qonnaa

irratti baldhinaan hirmaachuun jireenya isaanii haala salphaan akka gaggeessan taasiseera. Kana irraa kan ka'een naannoo lafa pilaatoo Baha Afrikaa irra ummanni hedduminaan qubatee argama. Magaalonna gurguddoon biyyoota akka Buruundii, Ruwaandaa, Ugaandaa, Keeniyaa, Itoophiyaa fi Ertiraa lafuma pilaatoo kana irratti hundeeffamanii argamu.

- (2) **Naannoolee Baha Afrikaa Handhuura Daldalaa, Industirii fi Turiizimii Ta'an:** Naannoo Baha Afrikaa keessa magaalonna sochii daldalaa irratti bu'uuranii hundeeffamuun saffisaan guddatan baay'eetu jiru. Isaan keessaa magaalota akka Poorti Suudaan, Jibuutii, Moqaadishuu, Mombaasaa fi Darreesalaam akka fakkeenyyatti fudhachuun ni danda'ama. Magaalonna kunniin qarqara galaanaa fi garba guddaa bakkeewwan hoo'i qilleensaa (tempireecharri) baay'ee olaanaa ta'e keessatti hundeeffamani. Garuu, magaalota buufata doonii qarqara galaana guddaa meeshaaleen biyya keessaa gara alaatti ergamanii fi alaa dhufanii gara biyya keessaatti galan itti bu'anii fi fe'aman waan ta'aniif ummanni hojii argachuuf jecha keessa qubata. Haala kanaan qubannaan ummataa saffisaa ta'uun guddachuu magaalota kanneeniif sababa ta'eera. Magaalota kanneen keessaa Moqaadishuun magaalaa guddittii biyya Somaaliyaa, Jibuutiin magaalaa guddittii biyya Jibuutii ta'uun tajaajilaa jiru.

B. Naannoolee Baha Afrikaa Ummanni Haphinaan Irra jiraatu

Naannoon kun lafa baddaa diilallaa'aa gubbaa gaarreen gurguddoo fi lafa dakee of kaassatti qabata.

- (1) **Naannoolee Gaarreen Gurguddoo:** Gaarreen Baha Afrikaa akka gaara Kiiliimaanjaaroo, gaara Keeniyaa, gaara Raas Daashanii fi isaan biroo olka'iinsa guddaa qabu. Gaarreen kanneen irra ummanni baay'inaan qubatee hin argamu. Gubbaa gaarreen kanneenii baay'ee diilallaa'aadha. Fakkeenyaaf, gubbaan gaara Kiiliimaanjaroo irratti cabbiin kuufamaatu argama. Haalli teessuma lafa isaaniis bu'aa bahii guddaa qubannaa ummataaf mijaa'aa hin taaneedha. Haalli biyyee isaas oomisha qonnaaf kan ta'uu miti.
- (2) **Naannoo Lafa Dakee:** Naannoon Baha Afrikaa lafa dakee baay'ee baldhaa ta'e qaba. Irra caalaan biyya Sudaan, biyyi Somaaliyaa fi Jibuutii, naannoon kibba Baha Itoophiyaa fi Ertiraa, kaabni Baha Keeniyaa lafa dakee kana keessatti hammatamanii argamu. Qarqarri Garba Guddaa Hindii, Galoo Galaana Eedanii fi Galaana Diimaa Taanzaaniyaa irraa eegalee Keeniyaa, Somaaliyaa, Jibuutii fi Ertiraa irraan qaxxaamuree hanga kaaba biyya Sudaanitti fulla'u lafa dakee kana keessatti hammatama.

Naannoon lafa dakee Baha Afrikaa rooba gahaa hin argatu. Tempireecharri isaas olaanaadha. Biyyeen cirracha waan ta'eef gabbina hin qabu. Bakkeewwan jiidhinsi jirutti ilbiisonni namaa fi beeyiladoota miidhan saffisaan wal horu. Haallan kunniin ummanni bakka murtaa'aa ta'e tokko irra dhaabbiin qubatee hojii qotiisaa gaggeessuun jiraachuu irratti dhiibbaa guddaa uumaniiru. Ummanni naannoo kana keessa haphinaan (wal irraa faffagaatee) qubatee argama. Haalli jireenya isaanii horii horsiifachuu irratti hundaa'a. Margaa fi bishaan horiif ta'uus bakka tokkotti argachuu hin danda'u. Haala qilleensaa hordofuun bakkeewwan jiidhinsi jirutti socho'a. Naannoo lafa dakee Baha Afrikaa keessatti haallan jireenya ummataa irratti dhiibbaa uuman kunniin akka ummaanni baay'inaan irra qubatee hin jiraanne taasiseera.

Gaaffii Gaggabaabaa

1. Wantootaa sadii naannoolee gaarreen gurguddoo keessatti jireenya namaa irratti dhiibbaa uuman barreessi.
2. Wantoonni afur naannoo lafa dakee keessatti ummanni akka dhaabbiin bakka tokko qubatee hin jiraanne taasisan maal fa'a.
3. Haallan mijaa'oo naannoo lafa baddaa (pilaatoo) kessatti jireenya ummataaf mijaa'oo ta'an barreessi.

4. Jechoota armaan gaditti tarreeffamaniif hiikkaa sirrii ta'e kenni.
 - (a) Pilaatoo
 - (b) Heddummina ummataa
 - (c) Qonna walmakaa.

Sochiiwwan Ummataa

Qabxiiwwan marii garee

1. Sababoota ummanni bakka jiraachaa ture irraa gara biraatti akka socho'u taasisan tarreessaa.
2. Rakkoolee karoora malee bakka jireenyaa irraa gara biraatti socho'uu ummataatiin dhufuu danda'anis irratti mari'achuun tarreessaa.
3. Ummanni bakka jiraatu irraa karooraan ala buqqa'ee akka hin deemne gochuuf maaltu raawwatamuu qaba jettu?
4. Gabaasa marii garee keessanii qindeessuun dareef dhiyeessaatii kan gareewwan biroo dhiyeessan wajjin wal bira qabuun irratti mari'adhaa.

Haallan sochii ummataaf sababa ta'an baay'eedha. Isaanis, sochii ummataa bara durii fi ammayyaa jechuun bakka lamatti addaan goodanii ilaaluun barbachisaadha.

Sochii ummataa Bara Durii

Sochiilee ummataa bara durii naannoo Baha Afrikaatti taasifaman keessaa sochiileen ummata Oromoo fi Kiikkuuyyuu mata duree kana jalatti akka fakkeenyaatti dhiyaataniiru.

Baballina Ummata Oromoo: Hortee ummatoota Itoophiyaa keessaa inni tokko hortee ummata Kushi. Ummanni Kush naannoo Kaabaa fi Baha Afrikaa keessa baldhinaan faca'ee waggoota 8000 duraa eegalee kan jiraachaa ture ta'uu isaa ragaaleen seenaa ni muldhisu. Waggoota 4000 dura wayita ummanni biroo gara Afrikaatti dhufan ummanni Kush gara kaaba, jiddugaleessaa fi dhiha Itoophiyaatti dhiibamanii jiraachuu eegaluu isaanii ragaaleen seenaa ni muldhisu. Ummanni Oromoo hortee ummata Kush keessaa isa tokkoodha. Ummanni Oromoo aadaa fi afaan ofii hanga gabbifachaa fi dagaagfachaa dhufu, ummatoota Kush isaan biroo irraa adda bahaa dhufe. Ummanni Oromoo naannoo Itoophiyaa ammaa dabalatee, naannoo Gaafa Afrikaa keessa lafa biyyee gabbataa qabu irra jiraataa ture. Haalli jireenya isaas horii horsiisuu irratti hundaa'a ture. Kanaafuu, naannoon qubannaa isaa marga gaarii fi bishaan kan qabuudha.

Naannoo Jaarraa 13^{ffaa} keessa ummanni Oromoo babaldhinaan gara kibbaatti gad socho'e. Ummanni Oromoo gara kibbaatti socho'e lafa duraan irra turetti deebi'ee jiraachuuf Dh.K.B Jaarraa gara 16^{ffaa} keessa baballina eegale. Ummanni Oromoo gara kaabaatti baballachuu eegale kun kibba Tigraayi, Kisba-Baha Gondarii fi kutaa Goojjam qabatee irra qubachuun jiraachuu eegale. Gara kibbaa fi kibba bahaattis

sochiin ummata Oromoo kun gaggeeffameera. Biyyoota akka Somaaliyaa fi Keeniyaa keessas qubachuu danda'aniiru.

Sababootaa Fi Dhiibbaa Babal'ina Ummata Oromoo

(a) Sababa:

- Walitti bu'iinsa mootummoota Kiristaanaa naannoo lafa baddaa kaabaa fi ummata Oromoo jidduutti taasifame.
- Bakka margi gaariinii fi bishaan jiru argachuuf.

(b) Dhiibbaa babal'ina ummata Oromoon dhufe:

- Ummanni Oromoo naannoo haaraa qabatee irra jiraachuu danda'eera.
- Ummanni Oromoo bakka qubate hundatti ummata biroo aadaa fi afaan isaa akka baratan taasisuun walitti makamiinsa fideera.
- Mootummoota kiristaanaa kaabaa tasgabbi dhabsiisuun akka dadhabu taasiseera.
- Irra caalaan Ummata Oromoo naannoo lafa baddaa irra qubate dhaabbiin bakka tokko irra jiraachuun isaa jireenyii isaa akka hojii qotiisaa irratti huundaa'u taasiseera.
- Bakkeewwan qubatanitti baay'een isaanii amantii ummata ollaa isaanii fudhachuun amantii islaamaa yookiin kiristaanaa hordofuu danda'aniiru.

Sochiilee Ummata Kiikkuyyuu: Ummanni Kiikkuyyuu biyya Keeniyaa keessa baldhinaan jiraata. Akka ragaan seenaa ibsutti ummanni Kiikkuyyuu naannoo Afrikaa dhihaa irraa socho'uun Afrikaa jiddugaleessaa qaxxaamuruun naannoo Baha Afrikaa gara Taanzaaniyaatti dhufan jedhama. Naannoo Taanzaaniyaa irraa gaara Kiiliimaanjaroo naanna'uun naannoo gaara Keeniyaa irra qubatan jedhama. Naannoon gaara Keeniyaa lafa baddaa qilleensa mijaa'aa fi biyyee gabbataa qabuudha. Naannoo kana irra ummanni Kiikkuyyuu qotiisaa fi horii horsiifachuun jiraachuu eegale. Ummanni Kiikkuyyuu gara lafa diriiraa kibba Keeniyaaattis sochii isaa itti fufee naannoo ummanni Maasaayi (Masai) jiraatutti dhufe. Ummatoonni Kiikkuyyuu fi Maasaayi nagayaan wal cinaa jiraachaa turan. Garuu, waldorgommii lafa margaa qabachuuf jidduu isaaniitti darbee darbee uumamuun walitti bu'iinsi ni uumama ture. Sababa kanaanis horii wal jalaa ooffachuun (walsaamuun) darbee darbee tureera.

Koloneeffattoonni Ingilizii wayita gara Keeniyaaatti dhufan lafa biyyee gabbataa ummanni Kiikkuyyuu irra ture qabatan. Ummanni Kiikkuyyuu lafa qotatee jiraatu irraa akka buqqa'u waan taasifameef koloneeffattoota Ingilizii irrattii fincila gaggeessuu eegale. Dhaabbata siyaasaa Maa'uu Maa'uu (Mau Mau) hundeeffachuun fincila isaa itti fufuun koloneeffattoota Ingilizii waraanuu eegale. Ummanni Kiikkuyyuu qabsoo isaa cimsee itti fufuun koloneeffattoota dirqisiisee baasuun Keeniyaa akka bilisummaa argattu taasiseera. Pirezidaantoonni Keeniyaa inni calqabaa Joomoo Keeniyaaattaa fi sadaffaan Miwaayi Kibaakii, akkasumas dubartiin yeroo calqabaaf Afrikaa keessatti badhaasa Noobeelii argatte, Waangaarii Maataayi dhalattoota ummata Kiikkuyyuu.

Yeroo ammaa ummanni Kiikkuyyuu baay'een gara magaalota kutaalee biyya Keeniyaa garaa garaa keessatti argamanitti socho'ee hojii daldalaatiin jiraachaa jira. Naannoo lafa baddaa duraan qubatan irrattis hafanii jireenya isaanii hojii qotiisaan kan gaggeessan ni jiru. Walumaa galatti, ummanni Kiikkuyyuu naannoo qilleensa mijaa'aa fi biyyee gabbataa argatee Keeniyaa keessa kan qubateedha. Ummanni kun haala siyaasaa fi dinagdee Keeniyaa keessatti jijjiirama guddaa kan fideedha.

Sochii Ummataa Bara Ammayyaa

Sochiin ummataa bara ammaallee kan dhaabate miti. Dhiibbaa uumamaa fi hawaasumman bakkaa bakkatti socho'aa jira. Dhiibbaa uumamaa keessaa inni guddaan haala qilleensa baramaati. Naannoon lafa dakee Baha Afrikaa keessattuu biyya Somaaliyaa, Jibuutii, Sudaanii fi lafa dakee Itoophiyaa fi Ertiraa keessatti hongeen yeroo baay'ee daddeebi'ee miidha. Hongee jechuun sababa hanqina roobaatiin horiin bishaanii fi marga dhabe dhumuu, namni bishaanii fi waan nyaatu dhabe beela'uu jechuudha. Wayita rakkinni akkanaa muldhatu ummanni naannoo gogiinsi (caamni) itti cime irraa gara naannoo roobni jirutti yookiin magaalatti bishaanii fi nyaata argachuuf socho'a.

Haallan hawaasummaa keessaa kan ummanni akka bakka jireenya isaa dhisee baqatu taasisu waraana. Inni biroo saffisaan baay'achuu ummataa, irraa kan ka'e, keessattuu naannoo lafa baddaatti lafti qotatu waan itti dhiphatuuf hojii argachuuf gara biraatti socho'a.

GILGAALA 1.4B

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Baballina Ummata Oromoo fi Kiikkuyyuu maaltu walfakkeessa?
2. Baballina Ummata Oromoo jaarraa 16^{ffaa} keessa taasifameen jijjiiramoota Itoophiyaa keessatti muldhatan tarreessi.
3. Sochiin siyaasaa ummanni Kiikkuyyuu taasisee fi argamsise maal?
4. Naannoo lafa dakee Baha Afrikaatti wanti yeroo baay'ee ummanni akka bakka jireenya isaa irraa buqqa'ee socho'u taasisu maal?
5. Sababni ummanni naannoo lafa baddaa irraa akka socho'u taasisu maal?

Dhiibbaa saffisaan Dabalu Lakkoofsa Ummataa

Lakkoofsi ummataa saffisaan dabale kan jidhamu yoo namoonni haaraan baay'inaan isa jiru irratti yeroo gabaabaa keessatti dabalamaniidha. Lakkoofsi ummataa biyya yookiin naannoo tokko keessatti karaa lamaan dabaluu danda'a. Isaanis namoota bakka yookiin biyyoota biraatii dhufanii fi daa'imman haaraa dhalataniis isa duraan turetti makamaniidha.

Namoonni yeroo baay'ee naannoo yookiin biyya hanqinni nyaataa, waraannii fi hojii dhabdummaan jiru keessaa baqatanii bahu. Biyya carraan hojii argachuu jiruu fi haalli siyaasaa tasgabbaa'aa ta'ee ummanni nagayaan jiraatutti baqattoonni baay'inaan galu. Adeemsi kun lakkoofsa ummata biyya irraa baqatanii ni xiqqeessa. Lakkoofsa ummataa biyya itti baqatanii immoo ni dabala.

Hammi dhalataa (birth rate) daballii lakkoofsa ummataaf isa bu'uuraati. Hammi dhalataa baay'ina (hariiroo) daa'imman waggaa tokkoo gadii namoota 1000 jidduutti argaman shallaguun safarama. Biyya hammi dalataa guddaa ta'ee fi hammi du'aa xiqqaa ta'e keessatti saffisni daballii ummataa guddaadha.

Saffisni daballii ummataa biyyoota guddina dinagdeetiin duubatti hafoo ta'an keessatti baay'ee guddaadha. Biyyoonni Baha Afrikaas naannoo addunyaa guddina dinagdeetiin baay'ee duubatti hafan keessaa isaan tokkoodha. Haala kanaan naannoo Afrikaa Bahaa keessatti saffisni daballii ummataa olaanaadha. Saffisaan daballii lakkoofsa ummataaf sababa guddaa kan ta'u hamma du'aa to'atanii gad xiqqeessuun Saffisa Dhalataa osoo hin to'atiin hafuudha. Hamma daballii ummata biyyoota Bahaa Afrikaa gabatee 1.2 irraa ilaali.

Gabatee 1.2: Saffisa daballii ummata biyyoota Baha Afrikaa

Maqaa Biyyaa	Hamma daballii ummataa (%) n	Yeroo (waggoota) dachaan dabaluufti fudhatu
Itoophiyaa	2.51	28.0
Taanzaaniyaa	2.47	28.4
Keeniyaa	2.65	26.5
Sudaan	2.22	31.6
Ugaandaa	3.24	21.7
Ruwaandaa	2.76	25.5
Somaaliyaa	2.92	24.1
Buruundii	3.90	18.1
Ertiraa	3.24	21.7
Jibuutii	1.90	36.8

Madda: Insaayikilooppidiyaa Wiikipeediya 2008

Gabatee 1.2 irraa akkuma argitutti biyyoota akka Buruundii, Ugaandaa fi Ertiraa hammi saffisan daballiin guddaa ta'e keessatti yeroon ummanni dachaan dabaluufti fudhatu gabaabaadha. Biyyoota dinagdeen guddatan kanneen akka biyyoota ardii Awurooppaa fi ardii Ameerikaa kaabaa keessatti hammi saffisa daballii ummataa 1% gadi. Ummanni biyyoota kanneenii dachaan dabaluufti yoo xiqqaate waggoota 70 itti fudhata. Biyyoota akka Jarmanii, Xaaliyaa fi Ruusiyaa keessatti hammi dhalataa sadarkaa olaanaan to'atama. Baay'inni namoota dulloomanii du'anii baay'ina daa'imman haaraa dhalatanii ummatatti dabalamanii ni caala. Biyyoota haala kanaan hammi daballii ummata isaanii gad bu'aa (negative) ta'e keessatti lakkoofsi ummataa xiqqaachaati deema.

Garuu, biyyoota Baha Afrikaa kanneen akka Buruundii, Ugaandaa fi Ruwaandaa keessatti hammi daballii ummataa baay'ee olaanaadha. Biyyoonni kunniin sadanuu heddumminni lakkoofsa ummata isaanii baay'ee olaanaadha. Kana irratti lakkoofsi ummataa bara baraan baay'inaan dabaluufti haala jireenya ummataa irratti dhiibbaa guddaa uuma.

Walumaagalatti, haalli daballii lakkoofsa ummataa biyyoota Baha Afrikaa keessatti naannoo addunyaa kamiyyuu caalaa olaanaa ta'ee muldhata. Saffisaan baay'achuun ummataa guddina dinagdee irratti hin bu'uureffamne dhiibbaa hedduu qaba. Isaan keessaa gurguddoon:

- Lafti qotiisaa qoqqoodamaa deemuun baay'ee cicciramee xiqqaachuun sadarkaa ummataaf faayidaa kennuu dadhabuu irra gaha.
- Lafa boqonnaa malee qotuun, lafa qotiisaa dabalataan argachuuf jecha bosona ciranii mancaasuun, lafa qotiisaaf mijaa'aa hin taane qotuun biyyeen qullaatti hafee akka dhiqamee badu taasisa.
- Ciramee baduun bosonaa fi dhiqamni biyyee jijjiirama qilleensa baramaa fiduun babaldhina hongeeff sababa ta'a

- Ummanni baadiyyaa baay'een lafa qotiisaa dhabuun gara magaalaa fi naannoolee birootti akka socho'u taasisa. Ummanni baadiyyaa gara magaalatti socho'u dargaggeeyyii waan ta'aniif humni oomishaa baadiyyaa keessatti akka gad bu'u taasisa. Magaalaa keessatti immoo hojii fi mana jireenyaa dhabuun karaa irra jiraachuuf dirqamu.
- Magaalotattis ta'ee baadiyyaa keessatti argannaa tajaajiloota hawaasummaa kanneen akka bishaan qulqulluu, barnootaa, mana jireenyaa, eegumsa fayyaa fi geejjibaa fa'aa irratti dhiibbaa guddaa uumu.

Rakkooleen saffisaan baay'achuu ummataa dhufan isaan armaan olitti tarreeffaman qofa miti. Kanneen biroos baay'eetu jiru. Rakkooleen kunniin biyyoota Afrikaa bahaa hunda keessatti baldhinaan muldhatu. Biyyoota dinagdee fi teekinooloojiin guddatan keessatti garuu lakkoofsi ummataa dabalamu akka humna misoomaa dabalachuutti fudhatama malee akka rakkootti hin ilaalamu.

GOCHA 1.1

Saffisaan baay'achuun lakkoofsa ummataa:

- Sadarkaa maatii fi ollaa irratti
- Sadarkaa naannoo fi biyyaatti faayidaa fi rakkoo qabu irratti gareen mari'achuun dareef gabaasaa

Dhiibbaa Babaldhinni Magaalaa Jireenya Hawaasaa fi Aadaa Irratti Qabu

Naannoo Baha Afrikaa keessa Magaalota baay'eetu jira. Magaalaa jechuun bakka ummanni hedduumina/rukkin baay'ee guddaa ta'een keessa jiraatuudha. Ummanni magaalaa baay'een hojiiwwan daldalaa irratti hirmaachuun jiraata. Naannoo Baha Afrikaa keessatti hojiin daldalaa hundeeffama magaalota baay'eef sababa ta'eera. Fakkeenyaaf, Itoophiyaa keessatti magaalota karaa daldalaa hordofanii hundeeffamuun saffisaan guddachaa dhufan keessaa Dirree Dhawaa, Adaamaa fi Shaashamannee maqaa dhahuun ni danda'ama.

Magaalota keessatti daldalaan alatti carraan hojii baay'eetu uumamaa deema. Kunis babaldhina hojiiwwan tajaajilota hawaasummaa fi industirii wajjin walqabata. Carraan hojii, haalli jireenyaa fooyya'anii fi tajaajiloonni hawaasummaa magaalota keessatti argamuun ummanni baadiyyaa irraa gara magaalotaatti baay'inaan akka socho'u taasisa. Sochiin guddaan baadiyyaa irraa gara magaalatti taasifamu kun saffisa guddaan babaldhachuun magaalaa kaaroorra irratti hin hundoofne fida. Dhiibbaa (rakkoolee) saffisaan babaldhachuun magaalota karoora irratti hin hundoofnee qabu baay'eedha. Rakkoolee kanneen magaalota Finfinnee fi Naayiroobii akka fakkeenyaatti fudhachuun xiinxaluun yaalameera.

- (a) **Finfinnee:** Magaalaa guddittii Itoophiyaati. Biyyattii keessatti handhuura daldalaa, industirii fi aadaa ta'uun tajaajilaa jirti. Finfinneen teessoo mootummaa Itoophiyaati. Waajjiraaleen olaanoon akka Gamtaa Afrikaa (AU) fi Komishiniin Waldaa Dinagdee Addunyaa Dameen Afrikaa (EGA) Finfinnee keessatti argamu. Finfinneen daandii baaburaa Jibuutii wajjin walqunnamsiisu qabdi. Buufata xiyyaaraa humna yeroo gabaabaan biyyoota addunyaa wajjin walqunnamu danda'u qabdi. Tajaajiloonni akka barnoota (sad. 1^{ffaa} hanga Yuunivarsiitii), eegumsa fayyaa, ibsaa elektirikii, bilbilaa, bishaan qulqulluu, geejjibaa fi bakkeewwan bashannanaa qabdi. Biyya keessaa ummanni baadiyyaa fi magaalota biroo keessa jiraatan carraa hojii fi tajaajiloota tarreeffaman kanneen argachuuf kallattii hundaan gara Finfinneetti galu. Ummanni biyyoota alaas walitti

dhufeenya jiru cimsuuf dhaabbiin Itoophiyaa keessatti hojjachuuf, yaa'ii irratti hirmaachuuf, daldalaaf, daaww'annaa fa'aaf yeroo yeroon gara Finfinneetti dhufan sadarkaa olaanaan dabalaa deemaa jira.

Magaalli Finfinnee ummata lakkoofsa guddaan, keessattuu kan biyya keessaa guyyaa guyyaan itti seenaa jiru kana simachuuf garmalee lafa irra diriirtee baldhachaa jirti. Lakkoofsi namoota gara Finfinneetti galanii garmalee baay'achuunii fi magaalich saffisaan dalga babaldhachuun:

- Hanqinni mana jireenyaa baldhinaan akka uumamu taasiseera. Ijaarsi seeraan alaa akka gaggeeffamu taasiseera. Babaldhina magaalaa kanaan qonnaan bultoota baay'ee naannoo magaalichaatti argaman akka bakka jireenya isaanii irraa buqqaan taasiseera.
- Hojii dhabdummaanii fi karaa irra jiraachuun akka babaldhatu sababa ta'eera.
- Hanqinni tajaajiloota hawaasummaa kanneen akka bishaan qulqulluu, ibsaa elektirikaa, manneen eegumsa fayyaa yaala namaa fi tajaajilli geejjibaa akka uumamu sababa ta'eera.

Magaalli Finfinnee bakka jireenya ummatoota Itoophiyaa kallattii adda addaa irraa dhufanii fi lammiiwwan biyyoota alaati. Walitti makamanii jiraachuun ummatoota garaa garaa wal makiinsa aadaa fida. Walmakiinsi aadaa kun aadaa nyaataa, uffannaa, nagaa walgaafannaa, sirbaa, amantii fi walitti dhufeenyaa fa'aa irratti muldhata.

- (b) **Naayiroobii:** Magaalaa guddittii biyya Keeniyaa. Gara kallattii kibba-baha biyyattii lafa diriiraa karaa kaaba dhihaatiin labbaa gaarreeniitti dhiyaatee argamu irratti hundeeffamte. Naayiroobiin naannoo Baha Afrikaa keessatti akkuma Finfinnee magaalaa saffisa baay'ee olaanaa ta'een babaldhachaa jirtuudha. Magaalicha keessatti haalli qubannaa ummataa qoqqooddaa koloneeffattoonni Ingilizii sanyii fi galii irratti hundaa'anii baroota 1963 dura taasisan yeroo ammaas calanqqisaa jira. Baay'inni ummataa bara 1963 wayita Keeniyaan bilisummaa ishii argattu Naayiroobii keessa ture gara 266,794tti tilmaama. Ummata kana keessaa 40% kan ta'u lammiiwwan biyyoota Awurooppaa fi Eeshiyaa turan.

Bilisummaan booda wayita Naayiroobiin teessoo mootummaa Keeniyaa taatu, ummanni lammii Keeniyaa baay'inaan gara magaalichaatti galuun jiraachuu eegalan. Ummata lammii Keeniyaa baadiyyaa irraa gara Naayiroobiitti galanii jiraachuu eegalan harka sadii keessaa harki tokko ummata Kiikkuyyuu. Itti aansuunis akka walduraa duuba isaaniitti sabni Lu'oo, Luhiyaa fi Kaambaa baay'inaan wal caalan gara Naayiroobiitti galanii jiraachuu eegalan. Ummanni Maasaayi osoo Naayiroobiin hin hundeeffamiin laficha irra jiraachaa turan bakkicha akka gad lakkisani bahan ta'eera. Kanneen akka jiraataatti magaalicha keessatti hafan 1% hin caalan.

Haala kanaan ummanni magaalaa Naayiroobii bara 2007 gara miliyoona 2.7tti olguddatee ture. Kunis dhiibbaan magaalaa Naayiroobii keessatti uumame guddaadha. Isaan keessaa ciccimoon:

- Babaldhina magaalaa lafa industirii, daldalaa fi mana jireenyaa dabalataan argachuuf jiraattonni duraanii kan akka ummata Maasaayi bakka jireenya isaanii irraa akka buqqa'an taasiseera. Bakkeewwan ijaarsa Paarkii hafanis ijaarsa adda addaatiin akka liqiffaman ta'eera.
- Hinqinnii fi addaan ciccituun ibsaa elektirikaa fi bishaan qulqulluu akka uumamu ta'eera.
- Qulqullinnii fi baldhinni daandiiwwan magaalaa keessaa gadaanaa ta'uu irraa kan ka'e karaan yeroo baay'ee cufamuun ummanni tajaajila geejjibaa gahaa argachuu dhabuu.
- Yakki akka nama dhuunfaa saamuu, mana cabsanii galuun saamuu fi makiinaa fa'aa hatuun babaldhachaa dhuufuu.
- Dhibeewwan akka Eedsii babaldhachuun hospitaalota dhiphisuun baldhinaan muldhata.

Garaagarummaa Bakka Qubannaa fi Haala Jireenyaa

Gahumsa Barachuu Isa Xiqqaa

Barnoota mata duree kanaa barattee erga xumurtee booda:

- Sababoota garaagarummaa bakka qubannaa fi haala jireenya ummataa ni ibsita.
- Miidhaa tasgabbaa'ina dhabuun siyaasaa fi waraanni ummata irraan gahu ni ibsita.

Haalli qubannaa ummataa naannoolee garaa garaa keessatti walfakkaataa ta'uu dhabuu isaa armaan olitti dhiyaateera. Wantoonni qubannaa ummataa irratti dhiibaa uuman haala waliigalaan yoo ilaalaman:

1. Haallan uumamaa fi leecalloo fi
2. Haala siyaasaati.

1. Haallan Uumamaa fi Leecalloo

Ummanni naannoo haallan uumamaa jireenyaaf mijaa'aa ta'an keessa heddumminaan qubatee jiraata. Haallan uumamaa qubannaa ummataaf mijaa'oo ta'an teessuma lafaa, qilleensa baramaa fi gabbina biyyee ta'uu isaanii barannoo armaan duraa keessatti hubatteera. Kana malees, haalli sochii dinagdee kanniin akka daldalaa, babaldhina industirii, walqunnamtii geejjibaa fi bakkeewwan albuunni baafamu qubannaa ummataaf haala mijaa'oo uumu. Haallan kanneen naannoo lafa baddaa Itoophiyaa fi lafa dakee kibba baha Keeniyaa armaan gaditti akka fakkeenyaatti dhiyaatan waliin madaaluun hubachuu yaali.

(a) Naannoo Lafa Baddaa Itoophiyaa

Jiddugala Itoophiyaa naannoo Tigraayi irraa eegalee hanga kibbaatti diriiree argama. Olka'iinsi lafa isaa 1,500 m irraa hanga 3,500 m kan ta'eedha. Tempireecharri jiddugaleessa waggaa 15°C hanga 20°C ta'a. Naannoon kun rooba waggaa jiddu galeessaan 1,400 mm irraa hanga 2,200 mm ta'e argata. Hammi roobaa kun kibba-dhiha biyyattii irraa gara kaabaatti, bahaa fi kibba bahaatti baay'inaa fi dheerina yeroo roobuutiin xiqqaachaa deema. Lafti baddaa Itoophiyaa kun rooba waqtii gannaa ji'a Waxabajjii irraa hanga Fulbaanaatti roobu argata. Garri labbaa bahaa lafa olka'oo kanneenii rooba yeroo gaggabaabaa waqtii birraa fi arfaasaa keessa roobus ni argata.

Naannoon lafa baddaa Itoophiyaa biyyee gabbataa qaba. Biyyeen gabbataan, hammi roobaa fi tempireecharaa mijaa'aa ta'uun naannoo lafa baddaa Itoophiyaa keessatti oomisha midhaan gosa adda addaa argamsiisa. Ummanni haala mijaa'aa jiru kanatti fayyadamee hojii qotiisaa gaggeessuun jiraatu baay'inaan irra qubatee argama.

Ummanni naannoo lafa baddaa Itoophiyaa keessa jiraatu hojii qotiisaa cinaatti beeyiladoota akka loonii fi hoolaa baay'inaan horsiisa. Fardaa fi harrees geejjibaaf itti fayyadamuuf jecha ni horsiisa. Magaalonna gurguddoon Itoophiyaa keessatti argaman baay'een isaanii lafa olka'oo irratti kan hundeeffamaniidha. Magaalli Finfinnee magaalota Itoophiyaa lafa baddaa keessatti hundeeffaman keessaa ishii tokkoodha.

Karaan makiinaa kutaalee Itoophiyaa garaa garaa wal qunnamsiisuu fi daandiin xiyyaaraa gara biyyoota garaagaraatti balali'uuf tajaajilu magaalaa Finfinnee keessaa ka'a. Daandiin baaburaa Jibuutii wajjin walqunnamsiisus magaalaa Finfinee keessaa ka'a. Haala kana irraa kan ka'e Finfinneen handhuura daldala biyyattii ta'uun ishii ni hubatama. Itoophiyaa keessa magaalonna daldala daandii baaburaa fi karaalee makiinaa hordofee gaggeeffamu bu'uureffatanii hundeeffamuun saffisaan guddatan baay'eetu jiru. Adaamaa, Dirree Daawaa fi Shaashamanee akka fakkeenyaatti fudhachuun ni danda'ama. Industiriiwwan biyyattii keessatti hundeeffaman baay'inaan kan argaman magaalaa Finfinee keessaa fi naannoo ishiitti. Finfinneen alatti Itoophiyaa keessatti industiriin babaldhatee kan argamu akka walduraa duuba isaanitti karaa makiinaa gara bahaatti, kibbaa fi kaabaatti qajeelu hordofeti.

Walumaagalatti, naannooleen lafa baddaa Itoophiyaa qilleensa baramaa jireenya namaaf mijaa'aa ta'e qabu. Sochiin dinagdee damee garaa garaa baldhinaan keessatti gaggeeffama. Ummanni walitti bu'iinsa malee nagaan jiraachaa jira. Kanaafuu, naannoon lafa baddaa Itoophiyaa Baha Afrikaa keessatti naannoo ummanni baay'inaan irra qubatee jiraatu keessaa isa tokko ta'ee argama.

(b) Lafa Dakee Kibba Baha Keeniyaa

Naannoon kun qarqara Garba Guddaa Hindiitti argama. Dheerinni lafa Keeniyaa qarqara Garba Guddaa kanaan wal daangessu gara 536km ta'a. Keeniyaa keessatti olka'iinsi lafaa qarqara Garba Guddaa kana irratti Om (sirrii irra galaanaa) irraa ka'uun gara dhihaa fi kaaba dhihaatti dabalaa deema. Jiddu galeessi hamma hoo'aa naannoo kibba baha Keeniyaa ji'a Amajjii 21°C-32°C yoo ta'u, kan ji'a Adoolessaa immoo 20°C-29°C ta'a. Rooba waggaatti yeroo lama argata. Roobni yeroo dheeraaf Ji'a Bitootessaa irraa eegalee hanga Waxabajjii rooba. Inni yeroo gabaabaa immoo Onkoloolessaa hanga ji'a Mudeetti rooba. Hammi roobaa jiddu galaan waggaatti naannoon kun argatu 1,050 mm ta'a.

Naannoon kibba baha Keeniyaa lafa oomisha boqqoolloof ta'u ni qaba. Kana malees, Mombaasaan magaalaa Keeniyaa keessaa guddinaan sadarkaa 2^{ffaa} irratti argamtuudha. Mombaasaan magaalaa buufata doonii biyyoota Baha Afrikaa sadiif handhuura daldalaa taatee tajaajilaa jirtuudha. Biyyoonni Mombaasaan tajaajilaa jirtu Keeniyaa, Ugaandaa fi Ruwaandaadha.

Daandiin baaburaa fi makiinaa magaalaa Mombaasaa keessaa ka'an gara godinaalee Keeniyaa garaa garaa, biyya Ugaandaa fi Taanzaaniyaatti diriiru. Magaalli Mombaasaa Keeniyaa keessatti handhuura industirii ta'uunis tajaajilaa jirti. Turistoonni biyya Keeniyaa seenan baay'een isaanii qarqara Garba Guddaa Hindiitti bashannanuun yeroo isaanii dabarsu. Naannoo kana keessatti wantoonni baldhinaan turiistoota hawatan muuziyeemoota Mombaasaa fi Lamuu keessatti argaman, Paarkonni Maalindii fi Zaavoo isaan beekamoodha.

Walumaagalatti, naannoon kibba baha Keeniyaa handhuura daldalaa, industirii fi turiizimiiti. Rooba waggaatti yeroo lama argamuu fi tempireechara mijaa'aa ta'een hojiin qotiisaa naannicha keessatti gaggeeffamu sochii dinagdee biyyattii keessatti gaheen inni qabu kan tuffatamuu miti. Kanaafuu, Keeniyaa keessatti naannoon kibba baha sochiin dinagdee garaa garaa baldhinaan keessatti gaggeeffamu irra ummata lakkoofsaan olaanaa ta'etu qubatee argama.

Tasgabbaa'ina Dhabiiinsa Siyaasaa fi Waraana

Biyya ummanni hojii misoomaa irratti bobba'ee nagaan hojjatee galu keessa tasgabbaa'inni siyaasaa jiraachuu isaa agarsiisa. Biyya ummanni lola wal irratti banee wal waraanu keessatti tasgabbaa'inni siyaasaa dhabamuu agarsiisa.

Biyyoota Baha Afrikaa keessaa biyyi baroota dheeraaf osoo ummanni ishii waraana wal irratti hin baniin jirtu Taanzaaniyaadaha. Bara koloneeffattoota irraa bilisummaa argatte irraa eegalee walitti bu'iinsi yookiin lolli cimaan Taanzooniyaa keessatti uumamee ummata jeeqe hin jiru. Keeniyaa fi Jibuutii keessattis tasgabbaa'inni siyaasaa ni muldhata. Keeniyaa keessatti garuu, fonqolcha mootummaa bara 1982 yaalamee fi filalannoo bara 2007 gaggeeffameen walqabatee jeequmsi hanga tokko uumameera.

Biyyoota Baha Afrikaa baay'ee keessatti garuu tasgabbaa'ina dhabuu siyaasaa irraa kan ka'e walitti bu'iinsi ummata jidduutti uumamu baroota dheeraaf itti fufaa tureera. Yeroo ammaas biyyoota akka Somaaliyaa keessatti rakkoon kun furmaata hin arganne. Akkasumas, bara mootummaa Dargii naannoo kaaba Itoophiyaa fi biyya Ertiraa ammaa keessatti waraanni yeroo dheeraaf gaggeeffamaa tureera. Ertiraa keessatti Addi Bilisa Baasaa ummata Ertiraa (EPLF) naannoo kaaba Itoophiyaa keessatti immoo Addi Bilisa Baasaa Ummata Tigraay (TPLF) mootummaa Dargii irrattii qabsaa'anii turan.

Qabsoo kana dhabamsiisuuf Dargiin Taankii fi Xiyyaara waraanaa ammayyaa'aa ta'anitti fayyadamee naannoo kaaba Itoophiyaa fi biyya Ertiraa keessatti waraana gaggeessaa ture. Sababa waraana kanaatiin ummanni baay'een naannoo waraanni itti gaggeeffamu keessaa baqateera. Isaan sababa garaa garaatiin baqachuu dadhaban keessaa kanneen rasaasaa fi boombii xiyyaaraan darbatamuun dhuman hedduudha. Tasgabbaa'anii hojjachuu dadhabuu irraa kan ka'e hongee dhufe irraa damdamachuu dadhabanii namoonni kumaatamaan lakkaa'aman beelaan dararamanii turan. Haa ta'u malee, Dargiin waraanan qabsoo ummataa ukkaamsuu hin dandeenye. Qabsoon ummataa babaldhachaa dhufee xumura irratti dargiin dirqisiifamee taayitaa isaa gad lakkisuun sirnichis diigameera.

Ugaandaa

Ugaandaanis biyyoota naannoo Baha Afrikaa walitti bu'iinsi ummataa deddeebi'ee keessatti muldhatedha. Fakkeenyaaf, Idii Amiin bara 1971 humna waraanaa keessaa bahee aangoo mootummaa qabatee ture. Haa ta'u malee, fincilli guddaan mootummaa isaa irraa eegalee gaggeeffamaa ture. Fincila kana dhaamsuuf jecha ummata Ugaandaa baay'inni isaa 300,000 hanga 500,000tti tilmaamu fixeera. Gareen finciltootaa humna waraanaa Taanzaaniyaatiin deeggaramuun Idii Amiin bara 1979 aangoo irraa buusuu danda'eera. Erga Idii Amiin aangoo siyaasaa gad lakkisee booda namoonni muraasni yeroo gaggabaabaaf aangoo qabatanii turan. Haa ta'u malee, namoonni garee Pirezidaanti Miltan Obootee aangoon Idii Amiin irraa fudhatame to'atan kunniin fincila garee adda addaatiin ka'u tasgabbeessuu hin dandeenye. Haa ta'u malee, Obooteen bara 1981 irraa eegalee gara aangoo deebi'uu danda'eera. Obooteen taayitaatti deebi'us jijjiiramni tasgabbaa'inaan jiraachuu ummataa fi guddina dinagdee Ugaandaa irratti fide hin turre. Pirezidaantiin Ugaandaa yeroo ammaa, Muuseveniin erga gara aangoo dhufanii booda rakkoon siyaasaa fi dinagdee Ugaandaa keessa ture furmaata argachaa dhufeera.

GILGAALA 1.4C

Gaaffiilee Gaggabaabaa

1. Haallan naannoolee armaan gaditti tarreeffaman keessa ummanni akka baay'inaan qubatu taassisan tarreessi.
 - (a) Naannoo lafa baddaa Itoophiyaa keessa.
 - (b) Naannoo kibba baha Keeniyaa keessa.

2. Akkaataa daldalli hundeeffama magaalotaaf sababa ta'uu itti danda'u ibsi.
3. Biyyoota magaalli Mombaasaa handhuura buufata doonii taatee tajaajiltu tarreessi
4. Rakkooolee tasgabbaa'ina dhabuu siyaasaatiin ummata irra gahuu danda'an ibsi.

Cuunfaa

Naannoon Baha Afrikaa qaama ardii Afrikaa gara bahaa irratti argamuudha. Naannoowwan Afrikaa qaroomni bara durii itti eegalame keessa Nuubiyaa fi Aksum naannoo Baha Afrikaa kana keessatti argamu. Jiddu galeessi qarooma durii kunniin ogummaa hojii harkaa, daldalaa fi ijaarsaan beekamu. Siidaan Aksum bu'aa qarooma durii keessaa isa olaanaadha. Bu'aawwan qarooma durii bifaa fi boca isaanii eeganii dhaloota irraa gara dhalootatti akka darban gochuun seenaa biyyattii muldhisuu fi madda turiizimii ta'uun faayidaa kenna.

Haalli qubannaa ummata naannoo Baha Afrikaa baroota durii irraa eegalee sababa garaagarummaa teessuma lafaa, qilleensa baramaa fi tasgabbaa'inaan jirachuu ilaalchisee muldhatu irraa kan ka'e wal fakkaataa hin turre. Naannoolee akka lafa baddaa Itoophiyaa jireenyaaf mijaa'aa ta'an irra ummanni heddumminaan qubata. Naannoolee lafa dakee rooba xiqqaa fi hoo'a olaanaa, akkasumas ilbiisota fayyaa namaa fi beeladaa irratti miidhaa fidan baay'inaan muldhatan keessa ummanni haphinaan qubata.

Sochiileen ummataa naannoo Baha Afrikaa kana keessatti muldhachaa tures rakkoolee karaa umamaatiin mudatan kanneen akka gogiinsaa fi walitti bu’iinsa ummatoota jidduutti yeroo adda addaa muldhatu jalaa bahuu fi garaagarummaa argannaa tajaajiloota hawaasummaa irratti kan bu’uuredha.

GAAFFILEE XUMURA BOQONNAA 1

Kutaa I: Himoota armaan gadii “Dhugaa” yookiin “Soba” jechuun deebisi.

1. Naannoo Baha Afrikaa keessatti biyyoota kudhantu argama.
2. Mootummaa Aksum duriitiif carraa daldala biyyoota alaa argamsiisuufii kan danda’e qarqara Galaana Diimaatti dhiyaatee hundeeffamuu isaatii.
3. Dabareewwan kan uumamaa fi nam-tolchee ofkeessatti hammatu.
4. Lafa naannoo Baha Afrikaa irra ummanni haala wal fakkaataan qubatee argama.
5. Naannoon lafa dakee Baha Afrikaa rooba gahaa oomisha qotiisaaf mijaa’aa ta’e argata.
6. Ummanni Kiikkuyyuu biyya Keeniyaa keessa baay’inaan jiraata.

Kutaa II: Isaan armaan gadii walitti firoomsi.

A

1. Handhuura madda qarooma durii
2. Ummanni heddumminaan irra qubatee argama
3. Magaalaa guddoo biyya Keeniyaa

B

- A. Naannoo lafa baddaa Baha Afrikaa
- B. Naannoo lafa dakee Itoophiyaa
- C. Nuubiyaa
- D. Nayiroobii

Kutaa III: Gaaffiwwan armaan gadiif filannoowwan kennaman keessaa isa sirrii ta’e filachuun deebii kenni.

1. Naannoolee Afrikaa keessaa kan naannoo Baha Afrikaa wajjin wal hin daangessine:
 - A. Naannoo Dhiha Afrikaa
 - B. Naannoo Kaaba Afrikaa
 - C. Naannoo Kibba Afrikaa
 - D. Naannoo Jiddu-Galeessa Afrikaa
2. Naannoo Baha Afrikaa keessatti biyyoonni heddummina ummataa baay’ee olaanaa ta’e qaban:
 - A. Keeniyaa, Somaaliyaa, Jibuutii
 - B. Ertiraa, Sudaan, Taanzaaniyaa
 - C. Itoophiyaa, Jibuutii, Somaaliyaa
 - D. Ruwaandaa, Buruundii, Ugaandaa
3. Ummanni qaroomina Meero’ee hundesse:
 - A. Aksumoota
 - B. Misiroota
 - C. Nuubiyaanota
 - D. Ruwaandota
4. Naannoo Baha Afrikaa keessatti biyyi turiistoota baay’inaan hawachuun beekamte:
 - A. Itoophiyaa
 - B. Keeniyaa
 - C. Ruwaandaa
 - D. Taanzaaniyaa
5. Naannoo Baha Afrikaa keessatti magaalonna handhuura buufata doonii fi magaalaa guddaa biyyaa ta’anii tajaajilaa jiran:
 - A. Jibuutii, Moqaadishuu
 - B. Kahaartuum, Kampaalaa
 - C. Finfinnee, Asmaraa
 - D. Kigaalii, Naayiroobii

6. Saffisaan daballii lakkoofsa ummataaf sababa guddaa kan ta'u:
 - A. Hammi dhalatu isa du'u baay'inaan caaluu
 - B. Hammi du'u isa dhalatu baay'inaan caaluu
 - C. Hammi baqatee bahu isa baqatee seenu caaluu
 - D. Hammi baqatee seenu isa baqatee bahu caaluu
7. Dhibbantaa hamma daballii lakkoofsa ummataa armaan gaditti tarreeffan keessaa kan yeroon dachaan daballii lakkoofsa ummataa gabaabaa ta'u isa kami?
 - A. 1.0%
 - B. 1.5%
 - C. 2.0%
 - D. 2.5%
8. Naannoon Itoophiyaa ummanni heddummina guddaan irra qubatee jiraatu:
 - A. Naannoo kibba baha biyyattii
 - B. Naannoo kaaba baha biyyattii
 - C. Naannoo lafa olka'aa jiddu-galeessa biyyattii
 - D. Naannoo lafa dakee dhiha biyyattii
9. Itoophiyaa keessatti magaalli bakka ka'uumsa karaa makiinaa, daandii baaburaa fi sararaa xiyyaaraa taatee tajaajilaa jirtu:
 - A. Adaamaa
 - B. Jimma
 - C. Finfinnee
 - D. Shaashamannee
10. Biyyoota baha Afrikaa armaan gaditti tarreeffan keessaa kan lollii ummata biyyattii jidduutti deddeebi'ee muldhachaa ture:
 - A. Ugaandaa
 - B. Taanzaaniyaa
 - C. Keeniyaa
 - D. Jibuutii

Kutaa IV: Deebii gaggabaabaa kenni.

1. Kufaatii mootummaa Aksum duriitiif sababa kan ta'an ibsi.
2. Maalummaa fi faayidaa qonna walmakaa ibsi.
3. Sababoota gaarreen gurguddoo naannoo Baha Afrikaa irra ummanni heddumminaan hin jiraanneef barreessi.
4. Haallan yeroo ammaa ummanni bakka jireenya isaa irraa akka buqqa'u taasisan tarreessi.
5. Rakkoo karoora malee ummanni baadiyyaa irraa gara magaalatti galuun fidu magaalaa Finfinnee akka fakkeenyaatti fudhachuun ibsi.